

BREZIMNO-SINONIMNA ETNOLOŠKA PRAKSA VAROVANJA OSEBNIH PODATKOV IN PRAVO

Pregledni znanstveni članek | 1.2

Izvleček: Prostovoljno informirano soglasje, anonimnost in varovanje osebnih podatkov so temeljna vprašanja raziskovalne etike, disciplinarne etične tradicije, deloma pa to področje tudi pravno ureja Zakon o varstvu osebnih podatkov. Varovanje zasebnosti in zaupnosti subjektov raziskave je pomembno zaradi morebitnih posledic, ki bi jih razkritje povzročilo, pri čemer se je treba zavedati, da je pri še tako dobronamerni in dosledni zaščiti zasebnosti in zaupnih informacij mogoče, da so subjekti raziskave spoznani. V etnologiji najpogosteje uporabljamo osebno, krajevno in kolektivno anonimnost. Velikokrat pa se je tudi otepamo, pri čemer ne gre za kakšno raziskovalno lagodnost, ampak za posebne disciplinarne zahteve.

Ključne besede: etnologija, pravo, profesionalna etika, anonimnost, osebni podatki

Abstract: Voluntary informed consent, anonymity, and protection of personal data are fundamental issues of research ethics, disciplinary ethics tradition; in part, this area is regulated by the Personal Data Protection Act of the Republic of Slovenia. Protection of privacy and confidentiality of research subjects is important because of potential consequences that might result from their disclosure. It is also essential to be aware that even the most well-meaning and consistent protection of privacy and of confidential information might not prevent the subjects of research from being identified. The type of anonymity generally used in ethnology is personal, local, and collective. This anonymity, however, is often avoided, which is not due to a research convenience but to specific requirements of this discipline.

Key Words: ethnology, law, professional ethics, anonymity, personal data

Pregled stanja v etnologiji in pravu

V Sloveniji področje raziskovalne etike na več disciplinarnih področjih poleg Ustave deloma urejajo zakoni, odločbe, pravilniki in uredbe. Za etnologijo in kulturno antropologijo so najpomembnejši med njimi: Zakon o raziskovalni in razvojni dejavnosti, Zakon o varstvu osebnih podatkov, Zakon o avtorski in sorodnih pravicah, Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, Zakon o varstvu kulturne dediščine. Etnološko, antropološko in folkloristično delo zahteva vnaprejšnjo etično držo do drugega, do subjekta raziskave, in premislek ob vsaki nejasni situaciji ali primeru. Različna poklicna združenja, njihovi kodeksi in zakoni so si enotni na štirih področjih, ki ščitijo subjekte raziskave pred fizično ali psihično škodo, prevvaro, izgubo zasebnosti ter bdijo nad informirano privolitvijo (soglasjem). Zadnje področje pa ščiti raziskovalce pred obtožbami, da so na terenu povzročali škodo, goljufali ali posegali v zasebnost. Etični splošni in posebni globalni standardi za področje etnologije, kulturne antropologije in folkloristike so objavljeni v kodeksih različnih združenj, npr.:

- ICOM (International Council of Museums – Mednarodni muzejski svet), Etika pridobivanja muzejskih predmetov (1979); Kodeks poklicne etike (1986); Kodeks muzejske etike (1993, 2005),
- Society for Applied Anthropology (1983),
- American Folklore Society (1988),
- National Association for the Practice of Anthropology (1988),
- Slovensko etnološko društvo (Ramšak: 1996, angl. prev. Ramšak 1997),
- American Anthropological Association (1998),
- Oral History Society (2003),
- Social Research Association (2003),

- An EU Code of Ethics for Socio-Economic Research (2004),
- Kula – Slovensko etnološko in antropološko združenje (2007) (Ramšak 2009: 213, 220).

Smernice in etični kodeksi so strokovno-moralni standardi, ki niso pravno obvezujoči, pogosto pa tudi notranja samoregulacija v strokovnih društvih ne deluje najbolje. Častni razsodišči Slovenskega etnološkega društva (ust. 1975) in Slovenskega etnološkega in antropološkega združenja Kula (ust. 2007) na primer nista še nikoli obravnavali ali sankcionirali kršenja poklicnih etičnih standardov niti ni bila nanju naslovljena kakršna koli prijava o kršitvi. Razlog je preprost. Ker v dosedanji skoraj štiridesletni zgodovini osrednje društvo slovenskih etnologov ni nikoli uradno potrdilo in sprejelo etičnega kodeksa, objavljenega 1996 (Ramšak 1996), njegovih dopolnil ali predlogov dopolnil (Delak Koželj in Krnel-Umek 1999; Delak Koželj 2000; Ramšak 2002; Peršič 2002a; Porenta 2002) in ker nobeni poskusi normiranja temeljev poklicne etnološke etike niso bili uspešni, je torej častno razsodišče le eden od papirnatih nedelujočih organov društva, ki se nima na kaj sklicevati.¹

Profesionalna etika je v zelo skromnem obsegu vključena v dodiplomski študijski program – tako na Univerzi v Ljubljani na Filozofski fakulteti kot na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Minimalni etični standardi ravnanja in delovanja na nobeni univerzi oz. oddelkih za etnologijo (v Ljubljani) in antropologijo (v Ljubljani in Kopru) niso samostojen predmet. Poučujejo se v okviru metodologije, zato je etika tudi v konkretni strokovno-raziskovalni praksi prepuščena bolj indivi-

1 Slovensko etnološko društvo oz. njegovo častno razsodišče je samo enkrat dobilo prijavo zoper članico društva, vendar se prijava ni nanašala na kršitev poklicne etike.

* Dr. Mojca Ramšak, izredna profesorica, znanstvena sodelavka, IEDC – Poslovna šola Bled, Fakulteta za podiplomski študij managementa, Prešernova 33, 4260 Bled; Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana, mojca.ramsak@guest.arnes.si.

dualnim etičnim presojam kot pa načrtnemu razvoju. Vprašanje je, koliko se etnologi sami sprašujejo in seznanjajo z etičnimi vodili iz mednarodnih konvencij, zakonodajo in koliko pregledujejo strokovne etične kodekse pri načrtovanju in izvedbi raziskovalnega dela.

Ker etnološko-antropološko raziskovanje ni edino s šibko etično prakso, je Filozofska fakulteta v Ljubljani leta 2011 ustanovila Komisijo za etiko, katere naloga je podroben pregled in presoja raziskovalnih načrtov pri doktorskem študiju z vidika ustreznosti etičnim standardom, če obstaja verjetnost za kar najmanjše ali veliko tveganje za udeležence raziskave. Komisija potrdi ustreznost zasnove raziskovalnega načrta ali opozori na tiste elemente raziskovalnega dela, ki jih je treba dopolniti ali spremeniti. Njeno pozitivno mnenje je pogoj za potrditev raziskovalnih tem doktorskih nalog. Zaenkrat je komisija presojala etnološko-antropološke doktorske disertacije, ki posegajo na področje medicinske antropologije in dela z otroki, v prihodnosti pa bo morda potrebno pridobiti njeno soglasje tudi za izvedbo drugih terenskih raziskav.

V etnološkem strokovnem delu ima etika najdaljšo tradicijo v specialističnih dejavnostih v muzejih po zaslugi Mednarodnega muzejskega sveta ICOM, delovne skupine za etnološko muzeologijo pri Slovenskem etnološkem društvu in nekaterih muzealcev etnologov (Makarovič 2001; Peršič 2002a, 2002b)) ter v spomeniško varstveni dejavnosti (Delak Koželj 2001). Žal pa je tudi ICOM-ov kodeks poklicne etike obvezujoč samo za člane ICOM-a, kar vsi muzeji niso, medtem ko ga številni muzejski delavci, zasebni zbiralci, državni, občinski in drugi ustanovitelji oz. lastniki muzejev sploh ne poznajo, zato ga pri svojih odločitvah ne upoštevajo (Porenta 2002).

Pri etnološko-antropološkem delu nas pravni okviri in poklicna etična pravila, vsiljena iz drugih disciplin, lahko spravijo v dilemo, ker težko vnaprej predvidimo, s čim vse se bomo spoprijeli na terenu, četudi vnaprej določimo cilje, predmet in metode raziskave. Zaradi narave etnološkega dela vsega ni mogoče kvantitativno in kvalitativno predpisati z zakoni in prav tako ne nadzorovati. Zato je notranji etični nadzor toliko pomembnejši, ker vpliva na poklicno samostojnost in samonadzor. Stroka mora biti sama odgovorna za usmerjanje poklicno sprejemljivega in odgovornega delovanja po lastnem etičnem kodeksu, za samoo vrednotenje vprašanj profesionalne etike in posnemanje primerov dobre prakse, saj s tem ustvarja trdno poklicno identiteto in zrelost. V nasprotnem primeru bodo nad etnološko-antropološko etiko bdele druge discipline, ki že imajo daljšo tradicijo etične presoje, kar bi utegnilo povzročiti zožitev polja raziskav in spremembo metod dela.

Ena od sprememb na slabše bi lahko bila zmanjšanje kvalitativnih raziskav v korist večjega števila anket, pri katerih je anonimizacija preprostejša kot pri kvalitativnih raziskavah z manjšimi raziskovalnimi vzorci, saj je lažje izbrisati ali spremeniti ime kakor pa značilne lastnosti posameznikov (van den Hoonaard 2003: 141). Čeprav sta etika raziskovanja in etika specialnih etnoloških dejavnosti očitno v izobraževanju za ta poklic še precej zapostavljeni, ni mogoče reči, da so zato raziskovalci, muzealci in konservatorji bolj neetični v svojih postopkih v primerjavi s strokovnjaki disciplin, ki imajo daljšo etično tradicijo. Kar pa ni urejeno v disciplini, od leta 1990 ureja zakonodaja.

Pomen Zakona o varstvu osebnih podatkov za etnologijo

Pojem osebni podatek se nanaša na podatke, ki ne glede na obliko, v kateri so izraženi, kažejo na lastnosti, stanje ali razmerja posameznika. Ker je to področje občutljivo, mora biti varovano pred zlorabo ali uporabo nepoklicanih. Osebni podatek (npr. ime, priimek, spol, starost, zaposlitev, zdravstveno stanje) ne more biti varovan sam po sebi, ampak zato, ker je mogoče iz njega razbrati osebne in druge značilnosti osebe, ki ji lahko škodujejo v javnem ali zasebnem življenju. Zato je dostop do teh podatkov dopusten le s privolitvijo osebe, na katero se nanašajo, ali če je v skladu s pravno utemeljenim javnim interesom (Cvetko 1999: 45; Cerar 2004: 58).

Čeprav je anonimnost cilj vseh etnoloških kodeksov in usmeritev etičnih komisij, je to težko uresničljiv cilj v kvalitativnih etnoloških raziskavah. Anonimnost se pretežno vzdržuje z nepolnim izkoristkom terenskih informacij, časovno razdaljo med terenskim delom in objavo rezultatov ali prostorsko oddaljenostjo raziskave. Slovenski etnologi so bili do sprejetja Zakona o varstvu osebnih podatkov (ZVOP) leta 1990 (dopolnjen leta 1999, 2004 in 2007) le moralno, ne pa tudi pravno dolžni varovati osebne podatke. ZVOP je določil pravice, obveznosti, načela in ukrepe, s katerimi se preprečujejo neustavni, nezakoniti in neupravičeni posegi v zasebnost in dostojanstvo pri obdelavi osebnih podatkov. Za etnološko in antropološko rabo sta pomembna zlasti 6. in 17. člen ZVOP, ki opredeljujeta posamične kategorije in obdelavo za zgodovinske, statistične in znanstveno-raziskovalne namene. Po ZVOP-u so temeljni pojmi v zvezi z varovanjem osebnih podatkov:

- *osebni podatek* je kateri koli podatek, ki se nanaša na posameznika, ne glede na obliko, v kateri je izražen; posameznik je določena ali določljiva fizična oseba, na katero se nanaša osebni podatek;
- *fizična oseba* je določljiva, če jo je mogoče neposredno ali posredno identificirati, predvsem s sklicevanjem na identifikacijsko številko ali na enega ali več dejavnikov, ki so značilni za njeno fizično, fiziološko, duševno, ekonomsko, kulturno ali družbeno identiteto, pri čemer način identifikacije ne povzroča velikih stroškov, nesorazmerno velikega napora ali ne zahteva veliko časa;
- *obdelava osebnih podatkov* je kakršnokoli delovanje ali niz delovanj v zvezi z osebnimi podatki, ki so avtomatizirano obdelani ali so pri ročni obdelavi del zbirke osebnih podatkov ali so namenjeni vključitvi v zbirko osebnih podatkov, zlasti zbiranje, pridobivanje, vpis, urejanje, shranjevanje, prilagajanje ali spreminjanje, priklicanje, vpogled, uporaba, razkritje s prenosom, sporočanje, širjenje ali drugo dajanje na razpolago, razvrstitev ali povezovanje, blokiranje, anonimiziranje, izbris ali uničenje;
- *zbirka osebnih podatkov* je vsak strukturiran niz podatkov, ki vsebuje vsaj en osebni podatek, ki je dostopen na podlagi meril, ki omogočajo uporabo ali združevanje podatkov, ne glede na to, ali je niz centraliziran, decentraliziran ali razpršen na funkcionalni ali geografski podlagi; strukturiran niz podatkov je niz podatkov, ki je organiziran na takšen način, da določi ali omogoči določljivost posameznika;
- *upravljavalec osebnih podatkov* je fizična/pravna oseba ali druga oseba javnega ali zasebnega sektorja, ki sama ali skupaj z drugimi določa namene in sredstva obdelave osebnih

podatkov oziroma oseba, določena z zakonom, ki določa tudi namene in sredstva obdelave;

- *pogodbeni obdelovalec* je fizična/pravna oseba, ki obdeluje osebne podatke v imenu in v korist upravljalca osebnih podatkov;
- *uporabnik osebnih podatkov* je fizična/pravna oseba ali druga oseba javnega ali zasebnega sektorja, ki se ji posredujejo ali razkrijejo osebni podatki;
- *posredovanje osebnih podatkov* je razkritje osebnih podatkov;
- *katalog zbirke osebnih podatkov* je opis zbirke osebnih podatkov;
- *register zbirk osebnih podatkov* je razvid, v katerem so podatki iz katalogov zbirk osebnih podatkov;
- *osebna privolitev posameznika* je prostovoljna izjava volje posameznika, da se lahko njegovi osebni podatki obdelujejo za določen namen; dana je na podlagi informacij, ki mu jih mora zagotoviti upravljalcev po tem zakonu; osebna privolitev posameznika je lahko pisna, ustna ali druga ustrezna privolitev posameznika;
- *pisna privolitev posameznika* je podpisana privolitev posameznika, ki ima obliko listine, določila v pogodbi, določila v naročilu, priloge k vlogi ali drugo obliko v skladu z zakonom; podpis je tudi na podlagi zakona s podpisom izenačena oblika, podana s telekomunikacijskim sredstvom, ter na podlagi zakona s podpisom izenačena oblika, ki jo poda posameznik, ki ne zna ali ne more pisati;
- *ustna ali druga ustrezna privolitev posameznika* je ustno ali s telekomunikacijskim ali drugim ustreznim sredstvom ali na drug ustrezen način dana privolitev, iz katere je mogoče nedvoumno sklepati o posameznikovi privolitvi;
- *blokiranje* je označitev osebnih podatkov, ki omeji ali prepreči njihovo nadaljnjo obdelavo;
- *anonimiziranje* je sprememba oblike osebnih podatkov, da jih ni več mogoče povezati s posameznikom ali je to mogoče le z nesorazmerno velikimi napor, stroški ali porabo časa;
- *občutljivi osebni podatki* so podatki o rasnem, narodnem ali narodnostnem izviru, političnem, verskem ali filozofskem prepričanju, članstvu v sindikatu, zdravstvenem stanju, spolnem življenju, vpisu ali izbrisu v ali iz kazenske in prekrškovne evidence, biometrične značilnosti, npr. prstni odtisi, papilarne linije s prsta, posnetki šarenice, očesne mrežnice, obraza, ušesa, dezoksiribonukleinske kisline ter značilne drže, če je z njihovo uporabo mogoče določiti posameznika v zvezi s katero od prej navedenih okoliščin;
- *isti povezovalni znaki*, tj. osebna identifikacijska številka EMŠO – in druge z zakonom opredeljene enolične identifikacijske številke posameznika, z uporabo katerih je mogoče zbirati oziroma priklicati osebne podatke iz tistih zbirk osebnih podatkov, v katerih so obdelovani tudi isti povezovalni znaki.

Glede obdelave podatkov za zgodovinske, statistične in znanstveno-raziskovalne namene ZVOP v 17. členu dovoljuje njihovo obdelavo v te namene, ne glede na prvotni namen zbiranja. Pri tem se sme osebne podatke posredovati uporabniku v anonimizirani obliki, če zakon ne določa drugače ali če posameznik, na katerega se osebni podatki nanašajo, ni predhodno pisno privolil, da se jih sme obdelovati brez anonimiziranja. Osebne podatke, ki so bili posredovani, je treba ob koncu obdelave uničiti, razen če

zakon določa drugače, in o načinu uničenja pisno obvestiti upravljalca osebnih podatkov. Rezultatov obdelave posredovanih podatkov se sme objaviti v anonimizirani obliki, razen če zakon določa drugače ali če je posameznik, na katerega se osebni podatki nanašajo, za objavo v neanonimizirani obliki pisno privolil ali če je po tem zakonu za takšno objavo podano pisno soglasje dedičev pokojne osebe.

Anonimnost in varovanje osebnih podatkov v slovenski etnologiji

Varovanje zasebnosti in zaupnosti subjektov raziskave je pomembno zaradi morebitnih posledic, ki bi jih povzročilo razkritje. Pri varovanju zasebnih in zaupnih podatkov se je treba zavedati, da je pri še tako dobronamerni in dosledni zaščiti zasebnosti in zaupnih informacij mogoče, da bi bili subjekti raziskave vseeno prepoznani. O razkritju identitete govorimo, kadar so neposredno razkrite v raziskavi pridobljene zaupne informacije. Neposredno razkritje razgali zaupne osebne informacije, do posrednega razkritja pa pride s kombinacijo razkritja zaupnih podatkov, ki vsebujejo identifikacijske oznake in lastnosti subjektov z drugimi javno dostopnimi viri. Podatki, pridobljeni z opazovanjem javnih prostorov, ne sodijo med zaupne. Tudi kadar pri zasebnih in zaupnih podatkih odstranimo vse identifikacijske oznake, je mogoče, da kombinacija različnih podatkov razkrije subjekte raziskave. Raziskovalčeva dolžnost je, da to možnost zmanjša na kar najmanjšo mero.

Pri anonimnosti, ki jo v etnologiji najpogosteje uporabljamo, gre za osebno, krajevno in kolektivno anonimnost, kar je treba v kontekstu tudi razložiti. Velikokrat pa anonimnost ni niti mogoča niti zaželena, s čimer je treba subjekte raziskave prav tako seznaniti.

Pri raziskavah, ki temeljijo na opazovanju ali pridobivanju podatkov z intervjuji, raziskovalci namesto pisnega sklencejo ustni dogovor o sodelovanju. Opustitev pisnega soglasja izhaja iz samega načina zbiranja, pri katerem bi predhodno zbiranje informiranega soglasja lahko zelo spremenilo vedenje posameznikov in njihovo skupinsko interakcijo. Kadar tovrstna raziskava za udeleženca ne predstavlja tveganja, je iz obveščenega soglasja mogoče izpustiti kritične vsebine ali ga celo popolnoma opustiti (prim. Komisija za etiko Filozofske fakultete v Ljubljani 2011). Toda tudi v teh primerih so raziskovalci dolžni sodelujoče seznaniti z morebitnimi tveganji raziskave in upoštevati pravico do zaščite zasebnosti, saj tudi v etnološkem raziskovanju velja pravilo spoštovanja posameznikove avtonomije. To izhaja iz pravice, da lahko vsak odloča o sebi, o svoji zasebnosti in o varovanju osebnih podatkov, ki bi njegovo avtonomijo omejili.

Etnologi se pri svojem raziskovalnem delu srečujemo z ljudmi, ki so sposobni avtonomnega odločanja in sami prosijo za anonimnost, z nekaterimi skupinami ljudi, v katerih posamezniki sami ne morejo avtonomno odločati, ali z ljudmi, ki se ne zavedajo dovolj posledic, ki bi nastale ob razkritju njihove identitete in se v njihovem interesu za anonimnost odloči raziskovalec. Samoumevno je, da moramo anonimizirati podatke o mladoletnikih, bolnikih, zapornikih, odvisnikih, člani verskih sekt, skrivnih ali prepovedanih združb, pri raziskavah spolnih praks ipd. Etična načela narekujejo, da je raziskovalec ne glede na zmožnost avtonomnega odločanja dolžan varovati osebne podatke in zagotoviti anonimnost. Tudi če sodelujoči ne podpišejo soglasja k raziskavi in sodelujejo le na podlagi ustnega povabila, je treba

Na etično odločanje v etnološki praksi vplivajo teoretski okviri discipline, disciplinarne norme in etična regulacija (npr. etični kodeksi, pravilniki o ravnanju in skrbništvu, etične komisije), pravna regulacija (npr. Zakon o varstvu osebnih podatkov, Zakon o raziskovalni in razvojni dejavnosti, Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, Zakon o varstvu kulturne dediščine) ter individualna etika raziskovalca, ki večinoma temelji na prvih treh dejavnikih in na siceršnji etični razgledanosti ter občutljivosti raziskovalca/lke.

Vir: Mojca Ramšak.

udeležencem jasno predstaviti, kako bodo podatki uporabljeni, tudi če gre za raziskave z najmanjšim tveganjem. Anonimnost lahko dodatno zagotovimo tudi z zavezo, da bodo podatki javno predstavljeni le v anonimizirani obliki ali kot skupinski podatki. Pri tem se je treba izogibati praznih obljub, npr. pri raziskavah z majhnim številom udeležencev, raziskavah v manjših skupnostih, v študijah primerov ali v primerih, kjer bi sicer anonimen navedek iz intervjuja vseeno razkril identiteto.

V etnologiji, kulturni antropologiji in folkloristiki pridobivamo subjektivna stališča, izkušnje in občutenja ljudi, da bi lahko razumeli družbeno-kulturne fenomene v njihovem naravnem okolju. Posplošene značilnosti neke kulture ali skupnosti, norme in družbeno ureditev pridobimo z deskriptivnimi opisi in opazovanjem. Ker ti opisi vsebujejo številne zasebne podatke, je pomembno, da so raziskovalci pozorni in občutljivi pri uporabi takega gradiva, četudi se na prvi pogled zdi, da gre za raziskave brez tveganja. Še bolj je njihova občutljivost potrebna pri raziskavah z najmanjšim tveganjem in pri etično občutljivih raziskavah.

Na etično odločanje v etnološki praksi so pred sprejemom ZVOP pretežno vplivali:

- teoretski okviri discipline oz. predmetnik, s teorijo in prakso etike raziskovanja;
- disciplinarne norme in etična regulacija (npr. etični kodeksi, pravilniki o ravnanju in skrbništvu, etične komisije sorodnih disciplin);
- individualna etika raziskovalca, ki večinoma temelji na siceršnji etični razgledanosti in občutljivosti;
- šele pozneje pa je na raziskave vplivala zunanja, pravna regulacija (npr. ZVOP, Zakon o raziskovalni in razvojni dejavnosti, Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, Zakon o varstvu kulturne dediščine).

Ko se v znanstveno-umetniškem delu uporabi resničen dogodek, je ta povezan z določenimi osebami. Zato je odločilno, da je pri opisovanju podano ravnotežje med ustavnimi pravicami – svobodo izražanja oz. ustvarjanja in varstvom osebnostnih pravic, ki pri tem pridejo v kolizijo in med katerimi moramo z ustreznim načinom in v zadostni meri postaviti ravnovesje. Položaj, ki predvideva, da je identifikacija raziskovanega okolja in ljudi škodljiva, ker vdira v zasebnost in zato priporoča rabo anonimnostnih tehnik, je težaven, saj nasprotuje uveljavljenemu načinu dela v etnologiji. Metodološki premislek o ohranitvi vitalnih, enkratnih in verjetnih vidikov vsakdanjega življenja brez izpostavitve udeležencev, je kontekstualen. Seveda tudi popolno zakritje osebno-krajevnih identifikacijskih znakov ne more povsem preprečiti, da vpletenih ne bi spoznali po njim lastnem ravnanju ali značilnih družbenih vlogah.

Zaupni podatki in osebna anonimnost

Glede na etične kodekse in druge strokovne smernice so raziskovalci pri zbiranju podatkov dolžni zagotoviti zaščito zaupnih informacij. Teh ne smejo razkriti niti v pisnih publikacijah, ustnih poročilih, predavanjih ali v javnih medijih. S tem ščitijo subjekte raziskave pred škodo in kompromitacijo, ki bi ju razkritje lahko povzročilo, ohranjajo odprto komunikacijo z njimi in zagotavljajo integriteto raziskavi. Zavedati se morajo, da bodo nekateri podatki ostali ohranjeni v arhivih in dostopni drugim tudi po njihovi smrti. Anonimizacijo zaupnih podatkov so slovenski etnologi prakticirali še pred sprejemom ZVOP leta 1990.

Prva je na problem zaupnosti v etnologiji in pri raziskavah življenjskih zgodb opozorila Marija Makarovič (1978a), ki je predstavila dileme v zvezi z zbiranjem, hranjenjem in objavljanjem podatkov zaupnejše vsebine. Poudarila je, da je v etnologiji treba raziskovati tudi občutljive teme, kot so neurejeni medsebojni odnosi v družini in širši skupnosti, da pa je treba podatke zaupnejše narave shraniti v zaupni raziskovalni arhiv. Raziskovalec, ki je v sebi razklan zaradi danega zaupanja na terenu in interesi stroke, pa lahko posplošeni del podatkov objavi tako, da ne bodo nepopravljivo škodili ljudem in da ne bo izkrivljena resnična podoba načina življenja. Makarovičeva je npr. tudi sama po določenem času od objave monografije dosledno uničila vsak svoj zaupni raziskovalni arhiv.

Pri drugih primerih anonimnosti pri etnološkem delu so razlogi za zakrivanje identitete povezani pretežno s:

- posledicami razkrivanja narodne identitete in razlik glede na večino, jezikovne drugačnosti in občutka marginaliziranosti slovenske jezikovne skupnosti na narodnostno mešanem ozemlju (Ramšak 1997, 2003);
- vplivom dvojne anonimnosti (osebne in krajevne) na relevantnost ugotovitev v primeru dovoljene uporabe sodnih spisov (Ramšak 2006);
- anonimnostjo pri raziskavah v medicinski antropologiji na primeru raka dojke (Ramšak 2007, 2013);
- anonimnostjo v raziskavah izbrisanih prebivalcev (Lipovec Čebren 2011), idr.

Uporaba psevdonimov

Uporaba izmišljenih imen je v slovenski etnologiji redkejša oblika anonimiziranja. Skrivna imena so bolj v uporabi v novinarstvu in literaturi kot v znanstvenih delih. Poleg psevdoni-

mov avtorjev (npr. Lovro Kuhar – Prežihov Voranc) psevdonime uporabljamo tudi za zakritje identitete subjektov raziskave, pri nekaterih objavah pa celo avtorjev raziskave. S psevdonimom lahko učinkovito zakrijemo identiteto, hkrati pa portretiramo nekoga in mu omogočimo, da z izmišljenim imenom vseeno ohrani določeno identiteto in človeški element, kar je zelo pomembno v kvalitativnih raziskavah. Nekateri raziskovalci uporabljajo hkrati psevdonime in številčno-črkovne kode, ki pomagajo ločevati med skupinami in posamezniki, drugi ob avtorizaciji vprašajo subjekte raziskave, pod kakšnim psevdonimom želijo biti predstavljeni v primeru objave, tretji osebo določijo po spolu, letu in kraju rojstva/bivanja (npr. On/Ona, 1955, Maribor). Toda tudi pri uporabi nekodiranih psevdonimov je mogoče, da se ljudje iz manjših naselij ali tesno povezanih skupnosti spoznajo, zato mora biti anonimiziranje s psevdonimi odgovorno in tenkočutno, da se izognemo nehoti povzročeni škodi. Izkušnjo z etičnim paternalizmom je imel tudi nizozemski raziskovalec van der Sjeek, ki je v študiji o spolnem življenju v Gani navajal osebne in lokalne psevdonime in svojo knjigo objavil pod psevdonimom Wolf Bleek. Menil je, da bi bilo njegovo ime mogoče povezati s pripovedovalci, ki jih je želel zaščititi. Zaradi tega je imel številne neprijetne izkušnje, saj se urednikom ni zdelo znanstveno objaviti anonimno delo, podpisano s psevdonimom, čeprav to sicer počnejo pri literatih. Po nekaj zavrnitvah je opustil uvodno pojasnilo, da uporablja izmišljeno ime, ker ščiti pripovedovalce, in šele takrat so mu članke objavili, saj je odpadlo uredniško nelagodje v zvezi anonimnostjo. Čeprav je uporabil vse mogoče zaščite, da bi zavaroval občutljive osebne podatke o spolnem življenju, je menil, da je s tem utišal tudi ljudi iz svoje raziskave, ki niso mogli prebrati, kar je o njih napisal. Zaradi tega se nekaj časa ni vrnil na nekdanji teren, čeprav se je čutil močno povezan z njim. Ko je vrnil čez četrto stoletja in pripovedovalcem pokazal svojo raziskavo, so bili razočarani, ker je spremenil ime naselja in njihova imena. Kljub temu so se tudi po tolikem času v knjigi prepoznali. V naslednji raziskavi o staranju v istem naselju je objavil oboje, saj so ljudje želeli videti svoje ime na papirju in ker je menil, da pri uporabi etičnih standardov obstajajo kulturne variacije, ki ne sledijo vedno ameriški in evropski zaskrbljenosti za zasebnost (van der Sjeek 2003: 15–18).

Lokacijska anonimnost

Dileme glede anonimnosti se pokažejo pri dajanju psevdonimov lokacijam, ker si je nekoliko težje zamisliti, zakaj bi jih te sploh potrebovale. Vloga anonimizacije prostora je dodatno varovanje ljudi (Ramšak 2006). Popolna osebna in geografska nespoznavnost je bila v slovenski etnologiji uporabljena že v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja v raziskavah, ki so obravnavale vzroke alkoholizma in samomora (Makarovič 1978b, 1988), pri čemer so tako pripovedovalci kot naselje ostali neimenovani; ali v kompleksnejših monografskih študijah, kjer je bil kraj prikrit z izmišljenim imenom (Minnich 1979).

Pri popolni osebni in geografski anonimnosti je dinamiko dogajanja in obnašanja (lahko) mnogo lažje prenesti na katero koli okolje s podobnimi značilnostmi, saj moramo pri anonimnosti dogodke, ljudi, ustanove in lokacije označiti kot splošne kategorije (npr. šola, gostilna, cerkev, planina, reka, jezero itn.), ne pa s konkretnim lastnim imenom, in navesti le območje namesto natančne lokacije v vasi (Ramšak 2006: 220–222; Nespor 2000: 546–569).

Pri izvajanju raziskav v manjši skupnosti vloga raziskovalca ne ostane neopažena. Podcenjevanje vloge lokalne mreže je najpogostejša napaka, saj je v majhnih, povezanih skupnostih težko raziskovati in pri tem ostati fizično neopažen. Gibanje vsakega avtomobila z drugačno registracijo od lokalne ali celo kolesa, ljudje zagotovo opazujejo z zanimanjem. K temu prispeva tudi pridobivanje novih sogovornikov po načelu snežne kepe, torej od ust do ust, uporaba avdiovizualnih, dnevniških idr. virov s terena in obravnava lokalnih posebnosti, pri čemer je zlahka identificirati vir informacij (Hoonard 2003: 142–143). Če na primer vsa vas pozna poti raziskovalca in če celo posamezniki vprašajo, »Kaj vam je pa sosed o tem povedal?«, potem je anonimiziranje zbranih podatkov velika frustracija, včasih pa celo jalovo početje. In navsezadnje: kakšno sporočilo puščamo svojim sogovornikom, ki jim v zaprosilu za pisno soglasje k raziskavi zagotovimo, da bomo transkripte ali tonske posnetke uničili? To je lažje obljubiti, kot narediti, saj se k tem virom še večkrat vračamo, ko odkrivamo njihovo večplastnost in s tem dinamiko preučevanega fenomena. Poleg tega pa edino ti viri drugim raziskovalcem omogočajo morebitno dopolnitev in »ponovitev« raziskave. Zato je zahteva po uničenju virov podatkov v etnologiji metodološko nesprejemljiva. Še zlasti je to sporno pri monografskih študijah naselij kot takih, kjer je anonimizacija nesmiselno početje, saj v njih navajamo npr. zgodovino hiš, oseb, ki so prispevale k prepoznavnosti kraja, ipd. Anonimizacija tudi ni v navadi pri zbirkah življenjskih zgodb, kjer je sicer mogoče, da kdo iz kakšnih utemeljenih razlogov ostane neimenovan, največkrat pa so v njih predstavljeni ljudje z imenom in priimkom, fotografijami ipd. Takih primerov raziskav z nesmiselnim posiljevanjem z anonimnostjo je v etnologiji še veliko. Zato je samo tehnično prenašanje zakona in etičnih kodeksov iz drugih sorodnih disciplin v etnološko-antropološko prakso sporno. Vsekakor je treba skrbeti za etično občutljivost etnologov v procesu izobraževanja, a se hkrati zavedati, da nekritično podrejanje pravilom, ki ne morejo biti univerzalna za vse discipline in za vse primere, lahko oddalji etnologijo od njenih izhodišč.

V zvezi z navedenim lahko tudi pri anonimizaciji kraja omenim poučno tujo izkušnjo. Leta 1945 je ameriški sociolog »James West« napisal raziskavo o manjšem mestu v ZDA, ki mu je dal fiktivno ime »Plainville«, kar je bil dejansko Wheatland v Misouriju. Westu se ni posrečilo ohraniti niti anonimnosti kraja niti anonimnosti svojega imena. Kmalu po objavi so namreč ljudje odkrili njegovo pravo ime – Carl Withers – in natančno lokacijo »Plainvillu«. Ko so leta 1961 v tem mestu ponovno izvajali enako raziskavo, so nekateri študentje, ki so prvi prišli na sled izmišljenemu imenu kraja, vznemirjali prebivalce z nadležnimi vprašanji. Ker se je kopija knjige o »Plainvillu« znašla tudi v lokalni knjižnici, je nekdo vanjo k psevdonimom pripisal še prava imena, kar je ljudi razjezilo in razdražilo. Pozneje so bili ponosni na knjigo, ki jim je prinesla tolikšno pozornost. Withers, ki je leta 1961 napisal predgovor k novi raziskavi, pa se je vanjo podpisal z izmišljenim in pravim imenom (van der Sjeek 2003: 16).

Anonimnost muzealij

Pri varovanju muzejskih predmetov velja načelo zaupnosti, in sicer za varovanje dvomljivih ali občutljivih podatkov o identifikaciji in izviru posamičnih predmetov in fotografij. Podobna etična načela kot pri raziskovanju veljajo tudi za kustose etnologe. Muzejsko moralno skrbništvo pomeni varovanje pred zlora-

bami muzealij. Najprej je tu skrb za resničnost strokovnih podatkov o predmetu; to je tudi eden od pogojev za obstoj muzejskih institucij. Potem gre za presojo, kdo in v kakšne namene sme uporabljati muzealije, da ne pride do zlorab in dezinformacij. To se lahko pripeti na strokovnem področju in še bolj v javnosti, ko so zlasti občutljive muzealije, povezane z verskimi, rasnimi ali etničnimi vprašanji, s skupinsko ali z osebno identiteto, s stanovskimi, spolnimi in podobnimi vrednostnimi konotacijami. Enako velja tudi za fotografije predmetov iz muzejskih zbirk, ki se jih sme uporabljati samo skupaj s podatki in v namene, ki jih odobri ali določi kustos. Spoštovanje načela zaupnosti velja za podatke, ki se nanašajo na varnostne ukrepe v muzeju, v zasebnih zbirkah in v drugih muzejih, ki jih je kustos obiskal po službeni dolžnosti. Brez soglasja lastnika, če je tako določeno v pogodbi o razpolaganju z gradivom, ne smemo posredovati podatkov o predmetu drugemu muzeju, trgovcu. Ta pravila kršimo samo v primeru zakonske dolžnosti, da pomagamo policiji v preiskavi v zvezi s krajo ali nezakonito pridobljeno lastnino. K zbiralni politiki in muzejski etiki spadajo postopki črtanja predmetov iz inventarja, pri čemer bi morali muzeji upoštevati etično pravilo, po katerem predmet najprej ponudijo, zamenjajo ali podarijo drugim muzejem (Makarovič 2001: 14; Porenta 2002; Peršič 2002a).

Avtorske pravice zbranega gradiva, ki dopolnjujejo kontekst muzejskih predmetov, kot so avdiovizualna dela ali tonski posnetki, etične smernice obravnavajo neprimerno, saj ščitijo avtorje tam, kjer bi jim pripadale moralne avtorske pravice na področju duhovnega ustvarjanja, če avtorski prispevek ni ljudska književna ali umetniška, pač pa individualna stvaritev (prim. Zakon o avtorski in sorodnih pravicah 1995).

Sklep

V etnološko-antropoloških kvalitativnih raziskavah pogosto težko zadovoljimo ZVOP in merila o anonimnosti. Stanje je še posebej težavno, ker anonimnost predpisujejo tudi etični kodeksi na istem področju. Anonimnost bi bilo načelno mogoče zagotoviti, če pri pridobivanju sogovornikov ne bi uporabljali tehnike snežne kepe, če bi po določenem času dosledno uničevali terensko gradivo, ki ga dejansko izkoristimo le v nekaj odstotkih, če bi prostorske razmere raziskovalcem omogočale, da hranijo gradivo na zaščitenem mestu, če drugi kolegi in administracija ne bi vedeli, s čim se raziskovalno ukvarjamo, če ne bi uporabljali pisnih soglasij, če ne bi intervjuvali ljudi, ki se poznajo, če bi lahko prepovedali, da se naši sogovorniki pogovarjajo o raziskavi, če svojih raziskav ne bi objavljali ... Če bi bilo vse to mogoče, bi bili tudi etnološko-antropološki disciplinarni poudarki drugačni. Tako pa anonimnost »kršimo« v vseh fazah raziskovanja oz. jo uporabimo po svoji presoji, ko presodimo, da je pametno zaščititi sogovornike. Zaradi tega nihče iz slovenske etnološko-antropološke skupnosti ni bil kaznovan niti ni dobil opomina strokovnih organov samoregulacije ali bil tožen od lastnih pripovedovalcev. Dejstvo je, da se praksa precej razhaja s priporočili in uzakonjenimi pravnimi normami. Raziskovalcem, ki niso iskalci senzacij, ampak dokumentirajo, analizirajo in predstavljajo vsakdanje življenje ljudi, ostaja individualen razmislek o škodi, ki bi jo lahko povzročili s svojim delom. Odsotnost zanimanja za humanistično-družboslovne raziskave, ki v zadnjem času prerašča celo v ideološko podprto sovražnost, nekoliko zmanjšuje verjetnost, da bodo pripovedovalci sami iskali objavljene raziskave, pri katerih

so sodelovali. Pri krajevnih študijah je zanimanje lokalne skupnosti večje in ljudje so tudi povabljeni na sklepe dogodke. Naj bo zato individualni premislek podkrepjen z osnovami raziskovalne etike že od prvega dne vstopa na etnološko-antropološko polje. Omejevanju od zunaj pa raje recimo »Ne, hvala« in vztrajamo pri strokovnih standardih. Sicer bomo primorani delati samo še skrivne, prikritke, anonimne raziskave.

Literatura in viri

- CERAR, Miro: *Temelji ustavne ureditve, človekove pravice in temeljne svoboščine, gospodarska in socialna razmerja*. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve, Direktorat za javno upravo, Upravna akademija, 2004.
- CVETKO, Aleksej: *Varovanje zasebnosti v delovnih razmerjih*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1999.
- DELAK KOŽELJ, Zvezda in Duša Krnel-Umek: Temeljna načela etnološke poklicne etike. *Glasnik SED* 39/2, 1999, 38.
- DELAK KOŽELJ, Zvezda: Temeljna načela etnološke poklicne etike. *Glasnik SED* 40/3,4, 2000, 64.
- DELAK KOŽELJ, Zvezda: Etični vidiki etnologa v varstveni dejavnosti. *Glasnik SED* 41/1,2, 2001, 41–43, 167–168.
- VAN DER GEEST, Sjaak: Confidentiality and Pseudonyms: A fieldwork dilemma from Ganna. *Anthropology Today* 19/1, 2003, 14–18.
- VAN DEN HOONAARD, Will C.: Is anonymity an artifact in ethnographic research? *Journal of Academic Ethics* 1, 2003, 141–151.
- Komisija za etiko Filozofske fakultete. Filozofska fakulteta, Ljubljana; <http://etika.ff.uni-lj.si/keff/info>, 15. 12. 2012.
- LIPOVEC ČEBRON, Uršula: *Izbrisani prebivalci brez zdravstvenega državljanstva: Medicinsko-antropološka študija*. Ljubljana: [U. Lipovec Čebtron], 2011 (doktorska disertacija).
- MAKAROVIČ, Gorazd: Tri načela, ki so kompas in merilo muzejskega dela. *Glasnik SED* 41/3,4, 2001, 112–115.
- MAKAROVIČ, Marija: Način in pomen zbiranja etnoloških podatkov zaupnejše vsebine: Kako hraniti takšne podatke in kako jih izpostavljati? *Glasnik SED* 18/4, 1978a, 65.
- MAKAROVIČ, Marija: Neposredno opazovanje z udeležbo kot ena izmed metod etnološkega raziskovanja alkoholizma na vasi. V: *Etnologija in sodobna slovenska družba*. Brežice: Slovensko etnološko društvo, 1978b, 118–123.
- MAKAROVIČ, Marija: Zdravstvena kultura ob zgledu dolenske vasi. *Slovenski etnograf* 31, 1983/1987, 9–30.
- MAKAROVIČ, Marija: Neposredno opazovanje z udeležbo kot ena od metod etnološkega raziskovanja na terenu. *Glasnik SED* 16/3, 1976, 49–51.
- MINNICH, Robert Garry: *The homemade world of Zagaj: An interpretation of the »Practical life« among traditional peasant-farmers in West Haloze – Slovenia, Yugoslavia*. Bergen: Socialantropologisk institut, 1979.
- NESPOR, Jan: Anonymity and Place in Qualitative Inquiry. *Qualitative Inquiry* 6/4, 2000, 546–569.
- PERŠIČ, Magda: Poklicna etika v muzejih. *Glasnik SED* 42/4, 2002a, 11–13.
- PERŠIČ, Magda: Profesionalna etika v muzeju. *Glasnik SED* 42/3, 2002b, 54–55.
- PORENTA, Tita: Predlogi za dopolnitev skupnega etičnega kodeksa slovenskih etnologov. *Glasnik SED* 42/4, 2002, 6–10.
- RAMŠAK, Mojca: Etični kodeks slovenskih etnologov: Predlog. *Glasnik SED* 36/1, 1996, 33–37.
- RAMŠAK, Mojca: Poklic in poklicanost. *Glasnik SED* 36/1, 1996, 31–33.
- RAMŠAK, Mojca: »Ne zapišite mojega imena prosim!«: Razlogi za anonimnost v knjižni zbirki Tako smo živeli, Življenjepis koroških Slovencev. V: Marija Makarovič in Mojca Ramšak (ur.), *Vrednotenje življenjskih pričevanj = Evaluation of biographies = Die Bewertung von Lebenszeugnissen*. Pisa: ECIg, 1997 (Studi slavi; 8), 131–149.

RAMŠAK, Mojca: Code of ethics for Slovenian ethnographers: (a proposal). *European Center of Traditional Culture Bulletin* 3, 1997, 12–17.

RAMŠAK, Mojca: Etnološki etični kodeks – dopolnila. Ljubljana: tipkopis, 2002 (zasebni arhiv in arhiv Slovenskega etnološkega društva).

RAMŠAK, Mojca: *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.

RAMŠAK, Mojca: *Žrtvovanje resnice: Opoj zmuzljivih diskretnih nediskretnosti*. Maribor: Litera, 2006.

RAMŠAK, Mojca: *Družbeno-kulturne podobe raka dojke v Sloveniji = Social and cultural imagery of breast cancer in Slovenia*. Ljubljana: Delo Revije, 2007.

RAMŠAK, Mojca: Etika v evropskih raziskavah. *Traditiones* 38/1, 2009, 211–226.

RAMŠAK, Mojca: *Spoločensko-kulturne reflexie rakoviny prsnika v Sloveniji*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2013.

Zakon o avtorski in sorodnih pravicah. Ur. l. RS, št. 21/1995.

Zakon o varstvu osebnih podatkov. Ur. l. RS, št. 8/1990, št. 59/1999, št. 86/2004, št. 94/2007.

Anonymous-Synonymous Ethnological Practice of Personal Data Protection and the Law

When the author of a scientific or art work uses a real event this event is connected with certain people. It is therefore essential that the description of such an event seeks balance between the constitutional rights, specifically the right to freedom of expression – and the protection of personal rights. Since the two poles come into conflict it is necessary to create, in an appropriate manner, an adequate balance. The position that postulates that identification of scientific locations and subjects is harmful because it encroaches on privacy, and therefore recommends the techniques of anonymity, is quite precarious since it is in opposition to the well-established work methods employed by the ethnological discipline. Methodological reflection on the amount of preservation of vital, unique, and plausible aspects of the daily life without revealing its participants depends on the context. Even absolute concealment of personal and local characteristics cannot completely prevent that the people involved will not be recognized by their characteristic behavior or social roles. Legal requirements and professional ethical requirements imposed upon them by other disciplines place ethnologists and anthropologists in a dilemma because it is very difficult to predict possible situations in the course of their fieldwork even though they have defined objectives, the subject matter, and research methods beforehand. Due to the very nature of ethnological research it is impossible for everything to be quantitatively and qualitatively prescribed by law nor is it possible to control every situation. Internal ethical scrutiny is therefore essential as it affects researchers' professional autonomy and self-control. Ethnology needs to bear full responsibility for professionally acceptable and responsible actions within its own ethical codex, self-evaluation in relation to questions of professional ethics, and replication of good practices, which demonstrates a firm professional identity and maturity. Otherwise, other disciplines with a longer tradition of ethical evaluation will impose their own methods on the ethics of ethnology and anthropology. This could lead to a narrowing of the field of research and disciplinary focuses of the two disciplines and to a change of their methods of operation. Ethnological and anthropological qualitative research often finds it difficult to accommodate the Personal Data Protection Act and the criteria of anonymity. The situation is particularly difficult because anonymity is prescribed by codes of ethics within the same interdisciplinary field. In principle, anonymity could be ensured if the acquisition of informants did not entail the snowball technique; if fieldwork data, only a small percentage of which is actually utilized, was consistently destroyed after a certain period; if researchers were able to store their fieldwork material in a protected location; if their coworkers and administration staff did not know the topic of their research; if researchers did not use written consent; if they did not interview people who knew each other; if they could prohibit their informants from discussing their research topic, if studies were not published, etc. Anonymity is therefore "infringed upon" in every phase of their research, or is used at their discretion when they consider that their informants need to be protected. So far none of Slovene ethnologists and anthropologists has been subjected to a penalty or has received a reprimand from professional self-regulating bodies, nor have they been sued by their own informants. The fact is that the practice considerably departs from the recommendations and regulated judiciary rules. Researchers, who do not seek cheap sensations but document, analyze, and present people's way of life are left with their individual reflection on possible damage that could be caused by their work. From their very first encounter with ethnological and anthropological work, this reflection should entail the basics of research ethics. However, any restrictions that might come from the outside should be rejected with a polite "No, thank you!" Ethnologists and anthropologists have to insist on their own professional standards or else they will be forced to work only on the sly and conduct concealed and anonymous research.